

„...miejsca starożytność jaką oznaczające...” w szkicach parafialnych. „Geograficzno-statystyczne opisanie parafii Królestwa Polskiego przez K. Perthéesa geografa J.K.Mci.” jako źródło historyczne

Walentyna Łoś

<https://orcid.org/0000-0002-9748-8844>

Uniwersytet Jagielloński

Zarys treści: Artykuł jest pierwszą próbą opracowania notatek historycznych z dwunastu tomów „Geograficzno-statystycznego opisanie parafii Królestwa Polskiego” Karola Perthéesa jako źródła historycznego do dziejów Rzeczypospolitej końca XVIII w. W artykule przedstawiono analizę statystyczną notatek, podano ich klasyfikację oraz odzwierciedlenie na mapach Perthéesa. Oprócz tego artykuł stawia pytania dotyczące pamięci kulturowej elit i kleru parafialnego końca XVIII w.

Słowa kluczowe: szkice parafialne, Karol Perthées, notatki historyczne, miejsca pamięci historycznej

Abstract: This article is the first attempt to work with the historical notes from all 12 volumes of “Geographical and Statistical Description of the Parishes of the Kingdom of Poland” by Karol Perthées as a historical source on the late-18th-century Polish-Lithuanian Commonwealth. It presents a statistical analysis of the notes, their classification, and how they are reflected in Karol Perthées’s maps. Additionally, the article explores cultural memory among the elites and the parish clergy at the end of the 18th century.

Keywords: parish sketches, Karol Perthées, historical notes, places of historical remembrance

W wieku oświecenia nastąpił szybki rozwój kartografii polskiej, głównie ze względu na potrzeby gospodarcze i wojskowe, zwłaszcza po objęciu tronu przez Stanisława Augusta. Wiadomo, że król podjął starania o opracowanie mapy Polski opartej na solidnych podstawach naukowych, z wykorzystaniem nowoczesnych metod oraz prac wybitnego kartografa Karola Perthéesa. Według planu króla mapą Polski miał być atlas składający się z poszczególnych województw.

Monarchę wspierał brat, prymas Michał Jerzy Poniatowski, którego rola w dziedzinie zarówno kartografii kościelnej, jak i świeckiej była dość istotna. Prymas, a od 1778 r. biskup płocki, prawdopodobnie był inicjatorem prowadzenia ankiet parafialnych w diecezji płockiej, co później, w latach 1783–1785, zostało zastosowane

dla większości terytorium Rzeczypospolitej w granicach po pierwszym rozbiore¹.

Powołany przez króla zespół kartografów, wśród których znaleźli się Karol Perthées (1739–1815) i ks. Franciszek Czajkowski, przystąpił w latach 1780–1781 do opracowania precyzyjnych map poszczególnych województw. Zamiast zdjęć terenowych (kartograficznych) posłużył się tzw. ankietą parafialną: geograficznym kwestionariuszem wypełnianym przez proboszczów parafii katolickich. Wynikiem prac nad ankietami było ponad dwanaście tomów szkiców, znanych jako „Geograficzno-statystyczne opisanie parafii Królestwa Polskiego” Karola Perthéesa, które posłużyły jako materiał do opracowania

¹ B. Szady, *Działalność Michała Jerzego Poniatowskiego na rzecz rozwoju kartografii polskiej*, w: *Kamienie milowe w kartografii*, red. J. Ostrowski, P.E. Wespiański, Warszawa 2013, s. 183–192.

map „szczegulnych” dla województw koronnych².

Zainteresowanie działalnością kartograficzną Perthéesa zaowocowało bogatą literaturą naukową. Do najbardziej zasłużonych badaczy działalności kartografa należą bez wątpienia Karol Buczek, który wiele uwagi poświęcił opracowaniu opisów „parafiiów”, oraz Wiesława Wernerowa, która skupiła się na szczegółowym badaniu ankiet parafialnych będących podstawą utworzenia brulionów (szkiców). W ostatnich latach wzrosło zainteresowanie mapami Perthéesa i tu przede wszystkim trzeba wskazać prace Bogumiła Szadego, który ocenił udział prymasa Poniatowskiego w powstaniu ankiety oraz opisów parafii³. Henryk Rutkowski koncentruje się na mapach Perthéesa⁴, a Tomasz Królik przeprowadził badania skupione na analizie szkiców parafialnych⁵.

Wszyscy znawcy tematu jednogłośnie stwierdzali, że potrzebne są dalsze prace nad „mappami szczegulnymi”. Aspekt historyczny szkiców parafialnych dotychczas nie przyciągnął uwagi naukowców i niniejszy tekst stanowi pierwszą próbę takiego opracowania.

Celem niniejszego artykułu jest analiza notatek o „starożytnościach” w szkicach parafialnych dwunastotomowego „Geograficzno-statystycznego opisanie parafiiów Królestwa Polskiego” jako źródła historycznego do dziejów Rzeczypospolitej, w tym pamięci kulturowej kleru parafialnego

drugiej połowy XVIII w. Od razu podkreślimy, że pojęcie „starożytność” różni się od współczesnego i w mniemaniu autorów opisów z XVIII w. obejmowało zabytki historyczne z różnych epok historii Polski. W artykule skupimy się na analizie statystycznej notatek, sprawdzimy, w jakiej liczbie i w których tomach się one pojawiają; wyodrębnimy obiekty zakwalifikowane do „miejsc starożytnych”, wymienione w adnotacjach; rozważymy również kwestię, czy notatki historyczne na szkicach znalazły swoje odbicie na mapach Perthéesa. Omówimy też odnotowane w opisach zabytki historyczne. Oprócz tego przeprowadzona analiza notatek postawi przed nami wiele pytań i hipotez z zakresu popularnego teraz dyskursu miejsc pamięci lub pamięci kulturowej, które to zagadnienia w miarę możliwości postaramy się rozważyć lub przynajmniej zasygnalizować. Dlaczego notatki takiego rodzaju, które wyraźnie miały słabe zastosowania do celów kartograficznych, zostały wymienione w ankiecie? Co rozumiano pod pojęciem „starożytność” w XVIII w.? Czy ma to związek ze wzrastającą pod koniec tego stulecia świadomością historyczną? Rozważymy również kwestię autorstwa notatek o starożytności. Czy są one dziełem kleru, czy kartografów? Jaką rolę w tej twórczości odegrał Karol Perthées?

Ankiety parafialne: opis notatek

Badane szkice zostały utworzone na podstawie ankiety parafialnej wysłanej do proboszczów, która według Wiesławy Wernerowej była wzorowana na podobnej akcji przeprowadzonej we Francji⁶. Ankiety parafialne były różne i składały się według badaczy z pięciu, siedmiu lub dziewięciu punktów⁷.

² K. Buczek, *Kartograf króla Stanisława Augusta. Życie i dzieła*, w: Karol Perthées (1739–1815), *fizjograf pierwszej Rzeczypospolitej. Życie oraz działalność kartograficzna i entomologiczna*, red. J. Pawłowski, Warszawa 2003 (Rozprawy z Dziejów Nauki i Techniki, t. 14), s. 63–66; tenże, *Perthées Herman Karol*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 25, Wrocław 1980, s. 638–640.

³ B. Szady, *Działalność Michała Jerzego Poniatowskiego*, s. 183–192; tenże, *Mapa województwa lubelskiego Karola Perthéesa z 1786 roku jako źródło kartograficzne i historyczne*, w: *Dawne mapy jako źródła historyczne*, red. B. Konopska i in., Warszawa 2012 (Biblioteka Polskiego Przeglądu Kartograficznego, t. 3), s. 26–35.

⁴ H. Rutkowski, *Mapy Perthéesa*, w: *Fundamenta Historiae. Pisma wybrane*, red. M. Słoń, M. Zbieranowski, Warszawa 2014, s. 269–282.

⁵ T. Królik, *Ocena wiarygodności części tzw. szkiców parafialnych Karola Perthéesa na przykładzie sieci osadniczej powiatu gostyńskiego*, „*Studia Geohistorica*”, 10, 2022, s. 55–56.

⁶ W. Wernerowa, *Ocena ankiet parafialnych jako źródła wiedzy Karola Perthéesa o fizjografii Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*, w: Karol Perthées (1739–1815), *fizjograf*, s. 165–188.

⁷ O różnych poglądach w historiografii na temat liczby ankiet oraz punktów wspomina Bogumił Szady w swoim artykule: *Działalność Michała Jerzego Poniatowskiego*, s. 188–189.

W literaturze przedmiotu przyjmuje się, że autorem ankiety parafialnej był ks. Franciszek Czajkowski, geograf prymasa Poniatowskiego. Według niektórych naukowców⁸ był on nawet inicjatorem pomysłu przeprowadzenia kwestionariusza dla opisu parafii. Z poglądem takim przekonująco polemizuje Bogumił Szady⁹.

Prawdopodobnie analizowane szkice były tworzone na podstawie dziewięciopunktowej ankiety (podanej przez Karola Buczkę). Posiada ona jeden fragment ważny dla naszego badania, mianowicie drugą część punktu 7, który wymienia: „Młyny, tartaki, rudnie, hamernie, huty, folusze, miejsca starożytność jaką oznaczające, słone wody etc. wiernie wyrazić”¹⁰.

Właśnie odpowiedzi na to pytanie – „miejsca starożytność [...] oznaczające” – są przedmiotem naszego zainteresowania. Warto tu odnotować, że o obiektach historycznych Karol Perthées wspominał w swoim „Memoriale” napisanym w 1779 r.¹¹, w którym proponował zaznaczenie dodatkowych obiektów: „zwięzły opis rzeczy najbardziej godnych uwagi w każdym powiecie, tak historyczny, jak fizyczny, jak rozstrzygające bitwy, starożytne pomniki lub ich pozostałość”¹².

W badanych dwunastu tomach opisów obejmujących archidiecezję krakowską, gnieźnieńską oraz poznańską zamieszczono niewiele takich notatek; udało mi się znaleźć 52 wzmianki na 2560 kartach.

Najwięcej notatek znajduje się w tomach 3, 5, 7, 8, 9, a najmniej w tomach 1 i 2 (diecezja krakowska). W tomie 2, który obejmuje diecezję krakowską udało się odnotować tylko dwie krótkie wzmianki o istnieniu „zameczku” i o „starym kościele

murowanym”¹³. W tomie 10, który dotyczy diecezji płockiej, w ogóle nie udało się odnaleźć podobnych notatek. Niestety dzisiejszy stan badań nad szkicami nie pozwala wyjaśnić, skąd się wzięła taka dysproporcja i dlaczego są całe tomy, w których nie ma żadnych notatek lub inne, które zawierają ich dość sporo. Czy było to spowodowane podejściem miejscowego duchowieństwa, czy też stosowaniem przez nie różnych kwestionariuszy – to pytanie pozostaje otwarte.

Przeprowadzona analiza pozwala wyodrębnić następujące odnotowane zabytki historyczne: religijne (w tym wzmianki o innych religiach i ich miejscach kultu) oraz świeckie – najczęściej dotyczy to zamków, mogił, okopów. Istnieją również uwagi o starożytnych monetach oraz notatki dotyczące pochodzenia nazw poszczególnych miast.

Warto tu również omówić ważną kwestię: czy notatki historyczne na szkicach znalazły swoje odbicie na mapach Perthéesa¹⁴. Trzeba od razu powiedzieć, że nie dla wszystkich województw mapy zostały opracowane. Perthées nie narysował na przykład mapy województwa sieradzkiego, dlatego część notatek z tomu 3 oraz notatki z tomu 4, które obejmują to województwo nie znalazły zastosowania. Podobnie brak mapy województwa gnieźnieńskiego uniemożliwia nam ocenienie użyteczności notatek z 5 tomu, siłą rzeczy więc niemożliwe jest przeprowadzenie pełnej analizy stosunku między informacjami ze szkiców a mapami.

Prowadzona analiza istniejących map wykazuje, że część notatek historycznych została na nich odzwierciedlona. Dotyczy to przede wszystkim informacji o zamkach, zabytkach religijnych (kaplicach i kościołach) oraz o mogiłach albo okopach, co odpowiada planom Perthéesa wyrażonym

⁸ B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa. Zarys historyczny*, Warszawa 1921, s. 44.

⁹ B. Szady, *Działalność Michała Jerzego Poniatowskiego*, s. 185–186.

¹⁰ K. Buczek, *Kartograf*, s. 21–134.

¹¹ Szczegółowe informacje o „Memoriale” w artykule Aldony Ertman *O Memoriale królewskiego kartografa Karola Perthéesa*, „*Analecta. Studia i Materiały z Dziedzin Nauki*”, 15, 2006, 1–2, s. 243–254.

¹² Tamże, s. 252.

¹³ Instytut Rękopisu Biblioteki Narodowej Ukrainy imienia W.I. Wiernadskiego (dalej IR BNUW), f. I, nr 5975, t. II.

¹⁴ Wyrażam ogromną wdzięczność Panu Jarosławowi Supruniukowi za pomoc w uzyskaniu dostępu do map oraz w ich analizie porównawczej.

Tabela. 1 Zabytki (notatki) historyczne „miejsc starożytności” na podstawie dwunastotomowego „Geograficzno-statystycznego opisu parafii Królestwa Polskiego”

Tom, diecezja	Zamki, ruiny	Kaplice, kościoły, figury, statuy	Mogiły, okopy	Wzmianki o innej religii i narodowości	Inne (monety, słupy, legendy o nazewnictwie, notatki historyczne)	Liczba notatek
I krakowska	–	–	–	2	–	2
II krakowska	1	1	–	–	–	2
III krakowska, wrocławska	2	2	–	–	2	6
IV archidiecezja gnieźnieńska	2	–	1	–	1	4
V archidiecezja gnieźnieńska	4	–	2	–	1	7
VI archidiecezja gnieźnieńska	2	2	–	–	–	4
VII archidiecezja poznańska	3	2	2	3	–	10
VIII archidiecezja poznańska	–	3	2	–	1	6
IX poznańska, brzesko-kujawska	–	2	1	1	1 (o zakonie marianów)	5
X plocka	–	–	–	–	1	1
XI plocka	–	1	1	–	–	2
XII brzesko-łucka	–	–	–	3	–	3
łącznie	14	13	9	9	7	52

przez niego we wspomnianym „Memoriale”, że na mapach „wyróżnione zostaną znaczniejsze zamki, pałace” oraz inne obiekty dodatkowe, w tym historyczne pomniki bitew lub ich pozostałości.

Nie jest to liczba duża, udało się ustalić tylko sześć obiektów (11,5%), wśród których znalazły się: jedna mogiła, jeden kościół „starożytny”, dwie kapliczki i dwa zamki¹⁵, ale świadczy ona, że Perthées wykorzystywał informacje o „starożytności” „dla podniesienia poziomu naszych map i geografii Polski w ogóle” – jak pisał kartograf w swoim „Memoriale”¹⁶. Pytanie, dlaczego zostały oznaczone na mapach tylko niektóre informacje ze szkiców pozostaje otwarte. Poza tym nie ma wątpliwości, że większość danych o „starożytnościach” zawartych w szkicach nie miała zastosowania dla tworzenia map. Chodzi tu przede

wszystkim o przekazy dotyczące innych konfesji i narodowości oraz związane z nazewnictwem i monetami, które nie należały do materialnych zabytków i nie znalazły odzwierciedlenia na mapach. Powstaje więc pytanie, z czym było związane pojawienie się tego punktu w kwestionariuszu kartograficznym. Wydaje się, że mamy tu do czynienia ze wzrastającą świadomością historyczną, co miało miejsce w XVIII w.

„Miejsca starożytność [...] oznaczające” jako miejsca pamięci kulturowej?

Współczesny dyskurs miejsc pamięci, który narodził się w latach siedemdziesiątych XX w. i został zapoczątkowany przez francuskiego intelektualistę Pierre’a Norę jest nawiązaniem do refleksji historycznych przedstawicieli badanej epoki, przez których zostało sformułowane pytanie o „miejsc starożytne”¹⁷. Jak widzimy,

¹⁵ Warto zaznaczyć, że niektórych obiektów widocznych na mapach nie udało się znaleźć na szkicach, na przykład nieobecne tam „dwa zamki opustoszałe” są na mapach województwa krakowskiego, zaś „dawny okop Koziołek zwany” na mapie województwa podlaskiego.

¹⁶ A. Ertman, *O Memoriale*, s. 252.

¹⁷ P. Nora, *Between Memory and History. Les Lieux de Mémoire*, „Representations”, 26, special issue: „Memory and Counter-Memory”, 1989, s. 7–24; tenże, *Czas pamięci*, przeł. W. Łuski, „Res Publica Nova”, 23,

odnotowane obiekty reprezentują głównie miejsca i pamiątki, które dotyczą pamięci zbiorowej społeczności. Dlatego będziemy im się przyglądać w nurcie popularnego dzisiaj konceptu pamięci.

We współczesnym dyskursie miejsc pamięci badacze wyróżniają trzy rodzaje pamięci: pamięć jednostkową w obrębie pamięci zbiorowej, pamięć komunikacyjną będącą rezultatem ustnych przekazów i najwyższą w hierarchii pamięć kulturową, która jest utrwalana za pomocą nośników materialnych, takich jak budowle i pomniki¹⁸. Miejsca te akumulują zbiorowe wspomnienia przeszłości i są nieodłączną częścią społecznej świadomości.

W artykule przeważnie mamy do czynienia z pamięcią kulturową zachowaną w obiektach materialnych, które łączą historię i geografę ze świadomością narratora.

Zanim przejdziemy do szczegółowego opisywania obiektów „starożytności”, których najczęściej dotyczą notatki, nasuwa się tu pytanie, co obejmowało pojęcie „starożytność” w XVIII w. i dlatego w ankiecie na użytek tworzenia map w ogóle ono się pojawiło. Pojęcie to nie dotyczyło starożytności w naszym współczesnym rozumieniu, lecz raczej historii narodowej, średniowiecznej i nowożytnej. Pojawienie się takiego pytania w ankiecie spowodowane było rozwojem świadomości historycznej, przy rozważaniu której należy koniecznie rozdzielić dwie kwestie: świadomość oświeceniowych elit, wśród których prawdopodobnie powstał pomysł kwestionariusza, oraz świadomość respondentów – lokalnego kleru.

Możemy przypuszczać, że już samo zadanie pytania o „starożytności” w ankiecie

było efektem ogólnego wzrostu zainteresowania historią, obserwowanego w całej Europie. W wieku XVIII kształtowało się nowe oblicze historii, z krytycznym podejściem do bajecznych dziejów Polski oraz zaczęto zwracać uwagę na wychowawcze znaczenie historii¹⁹.

Od drugiej połowy XVIII w. odnotowuje się zauważalny wzrost zainteresowania historią wśród elit państwa. Teresa Kostkiewiczowa twierdzi, że zagadnienia historyczne stały się tematem reprezentowanym w utworach dramatycznych już od połowy lat pięćdziesiątych XVIII w. Podejmowano motywy z historii narodowej wieków XIV–XVII, z historii antycznej oraz z czasów głębokiego średniowiecza, co według badaczki wynikało z sięgania do zasobów zbiorowej pamięci kulturowej²⁰.

Powszechne zainteresowanie elit historią wpłynęło też na zmiany w edukacji historycznej. Dzięki reformie szkolnictwa pijarskiego przeprowadzonej przez ks. Stanisława Konarskiego historia narodowa została wprowadzona do szkół jako systematyczna nauka dziejów ojczyści²¹. W ścisłym związku z reformą powstawały poświęcone temu tematowi podręczniki, które stały się bardzo popularne i doczekały się wielu wydań. Zauważmy, że w okresie oświecenia naturalne było łączenie nauczania historii z geografą. Znane podręczniki historii owego czasu najpierw podawały opis geografii kraju, a później

¹⁹ K. Bartkiewicz, *Wyobraźnia i historia w polskim Oświeceniu*, w: tenże, *Mysł historyczna w Polsce nowożytnej a dzieje ziem nadodrzańskich*, wyd. T. Jaworski, Zielona Góra 2001, s. 64; tenże, *Obraz dziejów ojczyści w świadomości historycznej w Polsce doby Oświecenia*, Poznań 1979, s. 55.

²⁰ T. Kostkiewiczowa, *Literatura i historia. O przedstawianiu przeszłości w dramatach drugiej połowy XVIII wieku. Zarys problemu*, w: „*Sktócony naród, król niepewny, szlachta dzika*”. Polska stanisławowska w świetle najnowszych badań, red. P. Ugniewski, Warszawa 2020, s. 62–63.

²¹ T. Słowikowski, *Pijarskie podręczniki do nauczania historii w Polsce w XVIII wieku*, „*Nasza Przyszłość*”, 54, 1980, s. 219, http://naszaprzeszlosc.pl/files/tom054_05.pdf [dostęp: 22 września 2024]. Według autora w procesie nauczania historii w drugiej połowie XVIII w. ważne miejsce zajmowały podręczniki pijarskie księży Kajetana i Wincentego Skrzetuskich oraz podręczniki historii narodowej ks. Teodora Wagi, wydane w latach 1767 i 1770.

2001, 10, s. 134–141; M. Halbwachs, *Společné ramy paměti*, przeł. M. Król, Warszawa 2008; J. Assmann, *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*, przeł. A. Kryczyńska-Pham, Warszawa 2008; A. Szpociński, *Sites of Memory*, „*Teksty Drugie*”, 2016, 1, s. 245–246, https://rcin.org.pl/Content/64223/WA248_83653_P-I-2524_szpocinski-sites_o.pdf [dostęp: 17 września 2024].

¹⁸ J. Assmann, *Pamięć kulturowa*.

przechodziły do dziejów politycznych²². Mimo że większość duchownych pozo-
stawiała w kręgu tradycyjnej świadomości
barokowej, przypuszczamy, że zmiany te
wpłynęły na wzrost ich zainteresowania
historią²³.

Moim zdaniem miejsca pamięci spo-
łecznej w swoisty sposób łączą i elity, i kler
lokalny, występując jako wspólne symbole
kulturowe społeczeństwa.

Nie do końca wiemy, co mieli na myśli
autorzy kwestionariusza, stawiając pyta-
nie o „starożytność”; więcej możemy po-
wiedzieć o tym, czym ona była dla od-
biorców ankiety, plebanów. Starożytność
dla nich to przede wszystkim materialne
zabytki przeszłości narodowej, miejsca
podtrzymujące pamięć kulturową. Po-
siadamy tylko jedną wzmiankę, która
rzeczywiście dotyczy starożytnego okresu
historii, mianowicie odnotowanie monet
rzymskich²⁴. Dla plebanów osiemnasto-
wiecznych starożytnością był i kościół
z XI w., i mogiła z XVII, wszystko to, co
było związane z przeszłością. Chronolo-
giczny zakres notatek obejmuje obiekty
pochodzące z czasów od XI do XVII w.,
a nawet z początku XVIII stulecia. Nie-
którzy plebani do notatek o starożytności
dodawali i inne informacje historyczne,
niekoniecznie z okresu dawnego. Odno-
towywali oni i obiekty religijne, i świeckie,
legendy i informacje o innowiercach i ich
świątyniach. Jest to bez wątpienia ilustracją
zbiorowej pamięci kulturowej. Teresa Kost-
kiewiczowa uważa, że pamięć zbiorowa
„wspierana była pamięcią komunikacyj-
ną zachowaną w domowych przekazach
dworów czy dworzków szlacheckich, gdzie

utrwalano tę wiedzę i kultywowano w opo-
wieściach o wybitnych królach, hetmanach
i wydarzeniach dziejowych”²⁵.

Dlatego my również do notatek o „sta-
rożytności” dołączymy i inne informacje
o treści historycznej, które autorzy uznali
za niezbędne zawrzeć w opisach. Są one
również dziełem ich twórczości oraz przy-
czynkiem do badań pamięci kulturowej.

Warto poświęcić uwagę zagadnieniu
autorstwa notatek historycznych. Opisy
parafii były podawane przez kler lokalny
i właśnie te osoby występują jako auto-
rzy notatek, jest to ich dzieło. A jaką rolę
w tym pełnili kartografowie, między
inymi Perthées? Według badaczy to on był
autorem szkiców, korzystał zaś z pomocy
Franciszka Czajkowskiego i Grzegorza
Czapskiego²⁶. Czy miał on wpływ na za-
pisywanie notatek historycznych?

Wygląda na to, że Perthées, który jako
cudzoziemiec nie posiadał bardzo do-
brej wiedzy o historii Rzeczypospolitej,
raczej jedynie przepisywał podane przez
plebanów informacje. Opracowując opi-
sy parafii, poddawał dane systematyzacji
oraz wpisywał notatki przekazane przez
proboszczów tam, gdzie uważał je za po-
trzebne. Spotkałam się na przykład z ta-
kim przypadkiem, kiedy Perthées wpisał
informację o miasteczku Lelów przy opisie
parafii Lelów z województwa krakowskiego
i zaznaczył, że ta uwaga pochodzi z opisu
innej parafii tegoż dekanatu (lelowskiego),
Mrzyglód, której opis był podany później.
Zatem w czasie opracowywania opisów pa-
rafii kartograf wnosił do zapisów korekty,
a więc również przetwarzał informacje²⁷.

Podobna sytuacja miała miejsce w opisie
parafii Zawidz (dekanat biezuński woje-
wództwa płockiego, powiat sierpecki),
gdzie Perthées zostawił sporo notatek

²² Tamże, s. 216, 219–220.

²³ O tradycyjnej świadomości barokowej kleru w owych czasach pisze
R. Butterwick, *Miedzy oświeceniem a katolicyzmem, czyli o katolic-
kim oświeceniu i oświeconym katolicyzmie*, „Wiek Oświecenia”, 30,
2014, s. 11–55, <https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/10042250/1/Butterwick%20-%20Pawlikowski%20WO%2030%202014%20R.%20Butterwick-Pawlikowski%20Katolicyzm%20a%20Oswiecenie%20text%20accepted.pdf> [dostęp: 25 września 2024].

²⁴ IR BNUW, f. I, nr 5975, t. IV, k. 184.

²⁵ T. Kostkiewiczowa, *Literatura i historia*, s. 63.

²⁶ Według Karola Buczka i Wiesławy Wernerowej Czajkowski, który w la-
tach 1783–1785 był zatrudniony jako geograf królewski, pomagał
Perthéesowi w opracowaniu opisów.

²⁷ IR BNUW, f. I, nr 5975, t. III, k. 99: „Cette remarque est de la description
de la paroisse Mrzyglod (d)”; k. 113.

w języku francuskim i odnotował, że z istniejących dwóch opisów parafii (nie wiadomo przez kogo sporządzonych) zrobił jeden szkic i z drugiego opisu przepisał wiersz o geografach²⁸.

Należy zauważyć, że czasami kartograf wyrażał swoje podejście do informacji z notatek, najczęściej przez sentencje łacińskie i wyrazy francuskie²⁹.

Zewnętrzny opis notatek

Według badaczy szkice parafialne były tworzone według pewnego schematu. Mimo tego, że karty mieszczą mnóstwo zapisanych informacji, są one ułożone w pewnym porządku (zob. ryc. 1).

Każda karta zawiera nazwę parafii na górze po lewej stronie, po prawej – nazwę województwa i powiatu, a na dole nazwę dekanatu. Różne części schematu mają mniej więcej ustalone miejsca na karcie. Na przykład najważniejsza informacja, mianowicie lista miejscowości parafii, która jest odpowiedzią na pierwsze pytanie kwestionariusza, zawsze znajduje się w lewym dolnym rogu karty, a spis sąsiednich miejscowości w prawym dolnym rogu. Szkic parafii znajduje się mniej więcej pośrodku karty. Co do pozostałych odpowiedzi na pytania kwestionariusza, to tu już nie odnotujemy takiej spójności, co oczywiście zależało od wielu czynników, między innymi od liczby podanych informacji i – po prostu – miejsca na karcie.

Wracając do lokalizacji na karcie, gdzie były odnotowywane pamiątki starożytności, trzeba zauważyć, że znajdowały się one w zupełnie różnych miejscach i znalazłam tylko dwa przypadki, kiedy były one oznaczone razem z obiektami lub na liście miejscowości. O wiele częściej można spotkać te dane umieszczone osobno w lewym górnym rogu karty, czasami po

lewej stronie pod szkicem, rzadziej na dole lub w prawym rogu, ale prawie zawsze są wydzielone (linią okrężną, kreską, figurą, krzyżykami, gwiazdką sześciokątną czy kropkami), co świadczy o pewnym porządku i w tej kwestii. Czasami były one poprzedzone napisem „Starożytność” lub „NB” (Nota bene).

Zabytki historyczne

Miejsca sakralne

Mówiliśmy już o wydzielonych obiektach „starożytności”, teraz omówimy je szczegółowo. Jak widać z podanej wyżej tabeli, najczęściej spotykamy notatek o zabytkach religijnych lub pomnikach sakralnych, co stanowi bezpośrednie odwołanie do pamięci kulturowej. Chodzi tu o miejsca kultu, mianowicie kaplice, kościoły, figury upamiętniające wydarzenia, statuy NMP (rzeźby), słupy, a nawet miejsca ludowego kultu, jak na przykład studzienka św. Antoniego³⁰.

Jak mówiliśmy, mniej tu chodziło o topograficzne odwzorowanie miejsc, bardziej o upamiętnianie tradycji, utrwalonej przez stulecia w lokalnych symbolach mentalności religijnej.

Do zbiorowej pamięci kulturowej należy podana przez proboszczów informacja o najstarszych zabytkach religijnych z XII–XIII w. Warto tu wymienić miejsca pamięci symbolicznej, których większość została ulokowana w województwach krakowskim, łęczyckim i poznańskim.

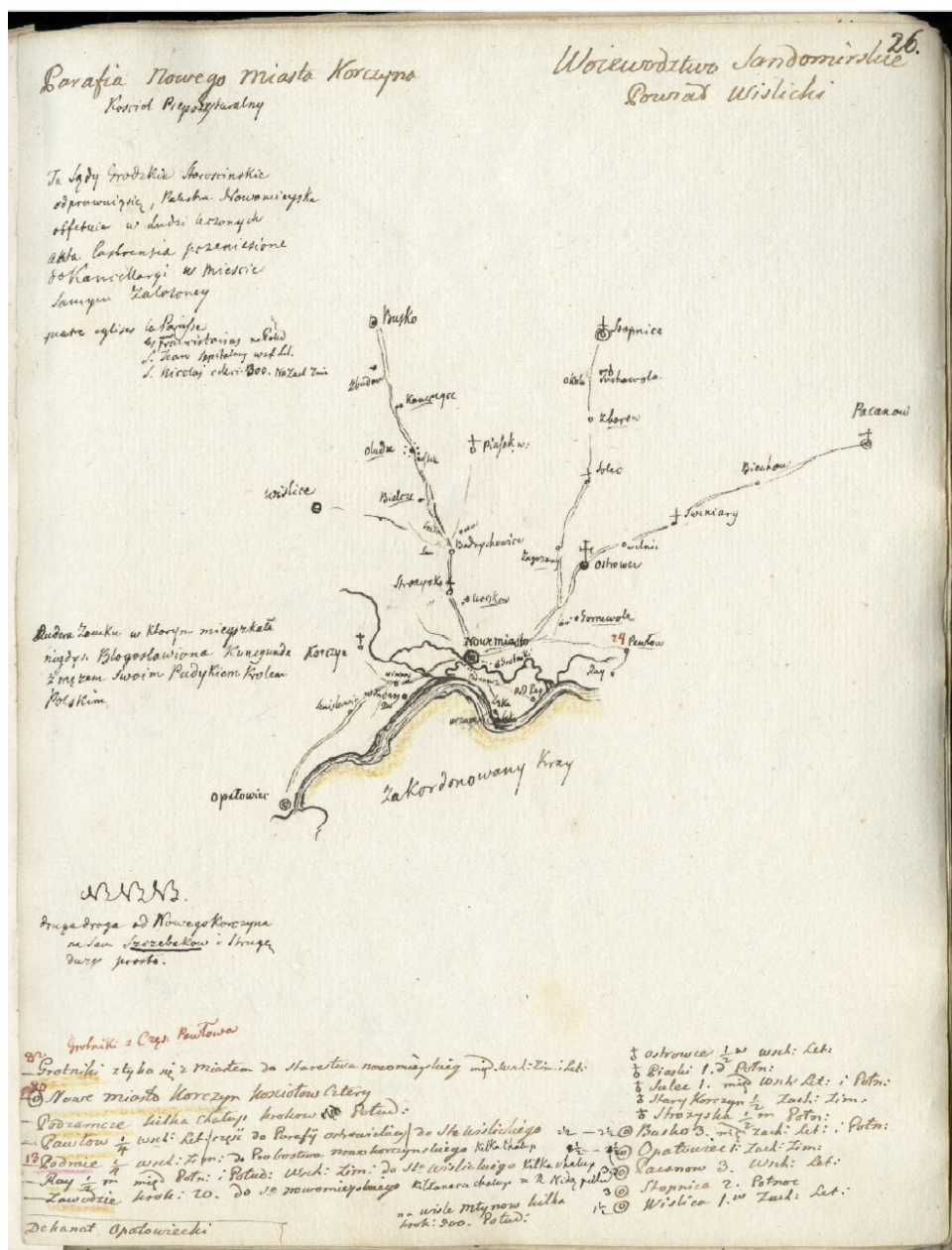
W województwie krakowskim został odnotowany „starożytny” kościół św. Jana Chrzciciela i jego fundator Piotr Włast Dunin (parafia Siewierz dekanatu Siewierz, województwa krakowskiego)³¹. Wiadomo, że ta świątynia jest jednym z najstarszych kościołów w Polsce i pochodzi

²⁸ Tamże, t. X, k. 118. Szczegółowo o tych opisach będzie mowa dalej.

²⁹ Na przykład wpis „Trojana aurelia” pod informacją o monetach rzymskich prawdopodobnie zrobiony przez Perthéasa, patrz tamże, t. IV, k. 184, lub wpis „Teraz Vix locus ubi Troja fuit” pod informacją o mieście Lelów, tamże, t. III, k. 99.

³⁰ Tamże, t. IX, k. 169.

³¹ Tamże, t. III, k. 182. Zapis w lewym górnym rogu brzmi tak: „Starożytność. NB. Kościółek św. Jana Chrzciciela nad stawem y kuznicami S. Janskiewi z kamienia ciesanego wymurowane ... przez owego Dunina, który miał 70 kościołów wymurować”.

Ryc. 1. Szkic z opisu parafii Nowy Korczyn.

Źródło: IR BNUW, f. I, nr 5975, t. III, k. 29

z XII w., więc zarówno autor tej wzmianki, jak i Perthées zdawali sobie sprawę z ważności tego faktu, może dlatego kościół ten znalazł swoje odzwierciedlenie na mapie (ryc. 2).

Do takich starożytności trzeba również zaliczyć wzmiankę o kościele św. Idziego w Inowłodzu ufundowanym w 1082 r., jak podaje opis parafii Inowłódz powiatu brzezińskiego, województwa łęczyckiego

Ryc. 2. Kościół św. Jana Chrzciciela.

Źródło: K. de Perthées, *Mappa szczegulna Woiewodztwa Krakowskiego i Xięstwa Siewierskiego*, 1:225 000, fragment

w archidiecezji gnieźnieńskiej³², oraz wzmiankę o kościele św. Marcina z XIII w. z parafii Gryżyna powiatu kościańskiego województwa poznańskiego³³, którego ruiny przetrwały do dzisiaj³⁴. Perthées pisze wprost, że jest to „wszystko zabytkiem starożytności”.

Dodamy tu jeszcze jeden z odnotowanych na terenach Wielkopolski (województwo poznańskie) kościół „starożytny”: pw. św. Idziego w parafii Krobia powiatu kościańskiego, zdaniem kleru wybudowany w 1140 r.³⁵ Według współczesnych danych datę wzniesienia świątyni określa się na czas między rokiem 1102 a 1108. Wybity na jednym z kamieni rok 1140 oznacza datę poświęcenia kościoła³⁶.

Figury sakralne twórcy ankiet również uznali za informację wartą uwagi.

Na przedmieściu poznańskim „w parafii Szrodki pod tytułem św. Małgorzaty” zostały wymienione figura oraz kamień, na którym „Krzyż Kawalera Maltańskiego jest wyrity”³⁷, a w parafii Przemęt tegoż województwa poznańskiego odnotowano cudami wsławioną statuetkę NMP w ołtarzu³⁸. W parafii niegowskiej diecezji płockiej województwa podlaskiego wspomniano figurę ustawioną na znak, że był tam wcześniej kościół³⁹. Oprócz tego została wymieniona też studzienka św. Antoniego w parafii Babsk powiatu bielskiego województwa rawskiego, archidiecezji poznańskiej, gdzie miało miejsce zjawienie się obrazu świętego⁴⁰, co bez wątpienia zalicza ten obszar do lokalnych miejsc pobożności.

Wśród notatek sakralnych została wspomniana informacja o słupie kamiennym w parafii Konin powiatu konińskiego, województwa kaliskiego: „Słup kamienny wstawiony przez Piotra Dunina na

³² Tamże, t. VI, k. 144.

³³ Tamże, t. VIII, k. 32.

³⁴ Katalog obiektów: <https://regionwielkopolska.pl/katalog-obiektow/ruina-kosciola-pw-sw-marcina-w-gryzynie/p> [dostęp: 21 września 2024].

³⁵ IR BNUW, f. I, nr 5975, t. VIII, k. 57.

³⁶ Katalog obiektów: <https://regionwielkopolska.pl/katalog-obiektow/kosciol-pw-sw-idziego-w-krobi/> [dostęp: 21 września 2024].

³⁷ IR BNUW, f. I, nr 5975, t. VII, k. 85.

³⁸ Tamże, t. VIII, k. 48.

³⁹ Tamże, t. XI, k. 166.

⁴⁰ Tamże, t. IX, k. 169.

oznaczenie środka drogi między Kaliszem i Kruszwicą⁴¹.

Według badaczy informacje o figurach kamiennych, monumentach lub obeliskach poprzez ich materialność, trwałość i okazałość dowodzą, że wyróżniane i wspomniane przez daną grupę notatek wydarzenia są ważne i prawdziwe⁴².

Zamki

Drugim co do liczebności rodzajem notatek dotyczących „starożytności” są adnotacje opisujące zamki, które występowały jako symbol, ważny znak dowodzący wielkości danego terytorium i jego sławnej historii. Zamki były również miejscami pamięci, ważnymi przed rozbiorami, ale zwłaszcza w czasach porozbiorowych (po pierwszym rozbiore).

Odnotaliśmy czternaście wzmianek o zamkach tak istniejących, jak i zrujnowanych⁴³. Czasami sami autorzy notatek nie wiedzieli, co to była za pozostałość: zamku czy klasztoru – zostały tylko wały i nie do końca jasne wspomnienia. Jak podano w opisie parafii Ociąż archidiecezji gnieźnieńskiej (województwo kaliskie, powiat kaliski): „wiadomości pewnej nie masz, z tradycji tylko jedni, iż zamek, drudzy iż klasztor był w tym się nie zgadzają”⁴⁴. Nie jest do końca jasne, czy jest to przepisana przez Perthéesa notatka plebana, który pisał, że jedni podają tak, a inni inaczej, czy były tu dwa opisy i Perthées sam zastanawiał się, czy to ruiny zamku, czy

klasztoru. Skłaniam się ku temu, że była to adnotacja proboszcza lub osoby, która robiła opis, ponieważ notatki Perthéesa raczej były sporządzane w języku francuskim.

Czasami plebani nie tylko podawali informację o istnieniu zamku lub ruin, ale także zamieszczali krótką jego historię, legendy o sławnych właścicielach czy wydarzeniach związanych z tym miejscem, co czyni z tych obiektów lokalne miejsca pamięci. Wymienimy najciekawsze z tych opowieści.

Koło parafii Kępno (w źródle podano zapis „Kempno”; województwo sieradzkie, ziemia wieluńska, powiat ostrzeszowski), odnotowano istnienie zamku „sławnego rozbójnika Kosmidra” i fakt, że do dzisiaj zostały tam drzwi żelazne, strzelba i mury⁴⁵. Mikołaj Gruszczyński zwany Kośmidrem był znanym w XV–XVI w. rycerzem i dzieje jego rodu zostały w pamięci ludowej. Ta notatka oraz jeszcze jedna o zamku rodu Koźmińskich⁴⁶ są jednymi komentarzami o rodach szlacheckich. O wiele więcej spotykamy wzmianek o królach i książętach (Bogusław Łysy, Władysław Łokietek, Kazimierz Wielki, Władysław Jagiełło, królowa Bona itd.).

Ciekawą wzmiankę o zamku podaje nam opis parafii Kopanica (w województwie poznańskim, powiat kościański): „NB za młynem blisko o [st...] stoją pale starożamku który niegdyś wystawił Bohusław Łysy [pieczę] Gładowski chcąc przyłączyć sobie Wielkopolskę”⁴⁷.

Oprócz zamków podana została jedna wzmianka o wspańiałym pałacu ulokowanym w parafii Nowe Miasto (województwo kaliskie, powiat pyzdrski)⁴⁸, który oczywiście nie należy do „miejsc starożytnych”, a nowych, ale autor opisu uznał tę informację za wartą odnotowania.

⁴¹ Tamże, t. V, k. 106.

⁴² J. Woźny, *Pomniki, miejsca pamięci i domeny symboliczne*, w: *Kultura pamięci. Studia i szkice*, red. A. Chlewicka, T. Kowski, Bydgoszcz 2013, s. 16.

⁴³ Ruiny: 1 wał, ruiny forticy, gród niegdyś był zamek, rozwaliny zamku, mury od zamku. Stare zamki: 1 stary zamek murowany z jakiego wyrosła familia Koźmińskich (Kozmińskich) zameczek, zamek spustoszały, 2 zamki, 2 stare zamki, zamek opustoszały, zameczek. Oprócz zamków do zabytków autorzy odnieśli również ruinę muru miasta, IR BNUW, f. I, nr 5975, t. I–XII.

⁴⁴ IR BNUW f. I, nr 5975, t. V, k. 55. Według *Słownika geograficznego „pod Ociążą znajdują się niezbadane dotąd okopy”, Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 7, s. 369, 1886, http://dir.icm.edu.pl/Sownik_geograficzny/Tom_VII/369 [dostęp: 27 września 2024].

⁴⁵ IR BNUW, f. I, nr 5975, t. III, k. 204.

⁴⁶ Tamże, t. V, k. 14. Województwo kaliskie, powiat kaliski, parafia Iwanowice.

⁴⁷ Tamże, t. VII, k. 62.

⁴⁸ Tamże, t. VII, k. 183–184.

Mogiły

Jako kolejny obiekt notatek historycznych występowały „okopy lub mogiły”, jak pisało w szkicach. Były to pozostałości po bitwach z czasów wojen, które na długo pozostały w pamięci ludowej. O ważności takich miejsc pamięci świadczy to, że lokalny kler uważał za niezbędne podać o nich informacje, a Perthées również przeniósł te dane do swoich szkiców. Podają nam one wiadomości o dziewięciu okopach, skupionych na terenach diecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej.

Możemy wyodrębnić okopy lub mogiły z czasów największych batalii wojennych, jak na przykład szwedzkiej⁴⁹, choć nie wskazano wyraźnie, o której z wojen polsko-szwedzkich mowa. Prawdopodobnie chodzi o potop (2 okopy). Wspomniano też okopy z czasów krzyżackich (3)⁵⁰. Inne okopy nie zostały przypisane do konkretnych czasów, w jednym przypadku odnotowano, że jest to pamiątka obozu wojennego (w województwie poznańskim⁵¹), w innym po prostu napisano, że jest to stary okop⁵². O jednym z takich miejsc podano więcej szczegółów: „okop wielki wojenny sypany widzieć jak tradycją Królowej Bony, czyli od wojny szwedzkiej”⁵³.

O tym, jak długo wojny pozostawały w pamięci, świadczy wpis, że w okolicy parafii Grodziska (województwo kaliskie, powiat kaliski) „było 2 okopy znaczne wysypane przez Polaków uciekających z zamku Pyzdrskiego przed krzyżakami gdzie się schronili czekając”⁵⁴.

Do czasów krzyżackich odsyła też wzmianka z parafii Witowo (województwo brzesko-kujawskie, powiat radziejowski): „Z Witowo do Płowiec na polu

Wołowskim jako i płowieckim są zale... [?] czyli mogiły pobitych na tym miejscu krzyżaków za Władysława Łokietka obłożone kamieniem”⁵⁵. Co ciekawe, ten okop z tym samym napisem znajduje się na mapie województwa brzesko-kujawskiego.

Wzmianki takie bez wątpienia są cennym źródłem do badania miejsc pamięci ludności XVIII w. i stanowią świadectwo tego, jak długo pozostają w niej wspomnienia o wielkich wojnach i zniszczeniach. Świadczy o tym chociażby sama nazwa „okopy szwedzkie”, która dość długo funkcjonowała w polskiej kulturze ludowej⁵⁶, mimo że okopy, grodziska, pagórki nie zawsze wywodziły się z czasów wojen ze Szwecją, a mogiły być pozostałościami archeologicznymi z jeszcze wcześniejszych epok. Sugeruje nam to takie wspomnienie w opisie parafii Jezewo (województwo poznańskie, powiat kościański): „Za wsią Jawore w lesie Olszynie jest okop między błotami i wodami niedostępny który od Dawności Zamczyskiem nazywają”⁵⁷.

Nie mniej ciekawą dla archeologa będzie wzmianka o okopach w parafii Konojad (Konojad; województwo poznańskie, ziemia wschowska, powiat kościański)⁵⁸, prawdopodobnie są to kurhany znane teraz jako Piramidy Wielkopolskie⁵⁹.

Notatki historyczne mieszczą jedną tylko wzmiankę dotyczącą prawdziwych zabytków starożytnych: monet z czasów cesarza rzymskiego Trajana. W opisie parafii Konopice w archidiecezji gnieźnieńskiej (województwo sieradzkie, ziemia

⁴⁹ Tamże, t. IV, k. 268.

⁵⁰ Tamże, t. V, k. 72; t. IX, k. 118.

⁵¹ Tamże, t. VII, k. 77, 168. Parafia Konojad, województwo poznańskie, ziemia wschowska, powiat kościański; parafia Nietrzonowo, województwo kaliskie, powiat pyzdrski.

⁵² Tamże, t. VIII, k. 104.

⁵³ Tamże, t. XI, k. 62.

⁵⁴ Tamże, t. V, k. 72.

⁵⁵ Tamże, t. IX, k. 18.

⁵⁶ M. Łaskiewicz, *Co za jedni ci Szwedziska? – stereotypowe widzenie Szweda w polszczyźnie potocznej i w polskiej kulturze ludowej*, „Adeptus”, 2013, 2, s. 17–30, <https://journals.ispan.edu.pl/index.php/adeptus/pl/article/view/a.2013.009/89> [dostęp: 23 sierpnia 2024]. Do dzisiaj w wielu miejscowościach w Polsce można usłyszeć, iż znajdują się tam szwedzkie wały, góry, okopy, szarńce. Tak miejscowa ludność nazywa różne dawne, sztucznie wykonane nasypy, o których pochodzeniu nic nie wie.

⁵⁷ IR BNUW, f. I, nr 5975, t. VIII, k. 104.

⁵⁸ Tamże, t. VII, k. 77.

⁵⁹ Katalog obiektów: <https://regionwielkopolska.pl/katalog-obiektow/wielkopolskie-piramidy/> [dostęp: 21 września 2024].

wieluńska), znajduje się szczegółowy opis miejsca, gdzie odnalezione zostały monety rzymskie: „Koło rzeki Warty tak na Południe jak i Zachodowi są położone dosyć wysokie i rozległe góry nazwane Sadržyny. Te góry są piaszczyste więcej zaś pokryte lasami. Na tych górach, czyli między niemi znajduje się niejakię płaszczyny na których oracze wynajdują się starożytne **dawnych Cezarów pieniądze** [wyróżnienie oryg. – W.Ł.] jak srebrne tak i miedziane. To jest Trojana aurelia”⁶⁰. O ważności tej informacji dla Perthéesa świadczy fakt, że trzy słowa: „dawnych Cezarów pieniądze” zostały podkreślone prawdopodobnie właśnie przez niego i możliwe jest, że to on dodał ostatnie wyrazy: „Trojana aurelia”.

Wszystkie notatki historyczne odzwierciedlają nie tylko wiedzę o zachowanych obiektach materialnych, a również o legendach istniejących w środowisku wiejskich plebanów, o ich podejściu do zabytków. Wygląda na to, że obecność „miejsc starożytności” w parafii stanowiła przedmiot dumy lokalnego kleru.

Przykłady pamięci komunikacyjnej najlepiej widoczne są w opowieściach, jak te o „starożytnych” okopach oraz legendach tłumaczących pochodzenie nazw miast. Chociaż posiadamy tylko dwie takie ciekawostki, to są one rozbudowane i świadczą o zainteresowaniach plebanów wiedzą historyczno-toponomastyczną.

Autor opisu podał piękną, chociaż niepotwierdzoną legendę o pochodzeniu nazwy miasta Lelów, związaną z kwiatami lilii, których było sporo na tym miejscu⁶¹: „Lelów czyli Lilijów od króla Kazimierza na pamiątkę mnóstwa lilij na tym miejscu znalezionych fundowane, w murach i położeniu pięknym będące. Teraz Vix locus ubi Troja fuit”⁶².

⁶⁰ IR BNUW, f. I, nr 5975, t. IV, k. 184.

⁶¹ Nie znalazłam potwierdzenia legendy, choć raczej nie odpowiada ona rzeczywistości, ponieważ nazwa miasta Lelów istniała już od XII w. i nie miała nic wspólnego z liliami, ale pozostawiam to profesjonalistom.

⁶² Tamże, t. III, k. 99.

Kolejna notatka związana z nazewnictwem dotyczy wsi Przemęt, która, według plebana, dostała taką nazwę od akcji przeniesienia przez króla Jagiełłę zakonu cystersów (ulożonych tam jeszcze w 1278 r.) na miejsce, gdzie teraz znajduje się klasztor. Z tego powodu wieś dostała nazwę Przemęt (od Przenieś = Przemęt)⁶³.

Mimo braku historyczności w tych próbach objaśnienia nazewnictwa, wzmianki te są świadectwem trwałości w pamięci ludowej legend zachowanych w domowych przekazach, gdzie prawdopodobnie kulturowano tę wiedzę, która należy do pamięci komunikacyjnej, części zbiorowej pamięci kulturowej epoki Oświecenia⁶⁴.

Oprócz zabytków katolickich plebani podawali też informacje o miejscach kultu innych religii i ośrodkach przedstawicieli innych narodowości, co było związane z rzeczywistością wielokulturową i wieloetniczną Rzeczypospolitej. Prawdopodobnie odnotowanie takich danych miało związek również z przyznaniem równouprawnienia religijnego innowiercom w dobie rozbiorów. Takie informacje czasami są wydzielone osobno na szkicach, a czasami podane na liście parafii. Niekiedy w wykazie miejscowości są wzmianki o zabudowaniach żydowskich czy synagogach⁶⁵.

Jeśli w województwach wschodnich spotykamy wzmianki o parafiach ruskich czy grecko-katolickich, to na zachodzie notatki dotyczą wyznania luterńskiego, najczęściej Niemców, dysydentów, jak piszą autorzy w dokumentach⁶⁶. Mimo że ankiety nie wymagały podania takich informacji, plebani uważali za niezbędne wspomnieć o podobnych przypadkach.

⁶³ Tamże, t. VIII, k. 48. Wygląda na to, że podana nazwa również nie odpowiada realiom, ponieważ wieś pod taką nazwą istniała jeszcze w XIII w.

⁶⁴ O pamięci komunikacyjnej w domowych przekazach pisze Teresa Kostkiewiczowa, *Literatura i historia*.

⁶⁵ Wzmianka o istnieniu we wsi Izbica zabudowania żydowskiego znajduje się w opisie parafii tarnogórskiej diecezji krakowskiej (w ziemi chełmskiej, powiat krasnostawski), IR BNUW, f. I, nr 5975, t. I, k. 164.

⁶⁶ Tamże, t. IX, k. 244, „osadzeni Niemcy gospodarze disidenci pospolici nazywają się Majdani w liczbie 20 z Prus przychodni”.

Ryc. 3. Klasztor zakonu Marianów.

Źródło: K. de Perthées, *Mappa szczegółna Województwa Rawskiego*, 1:225 000, fragment

Ruskie (prawdopodobnie greckokatolickie) parafie odnotowano w ziemi chełmskiej (ziemia chełmska, powiat krasnostawski, parafia surkowska)⁶⁷ oraz w województwie podlaskim (diecezja brzesko-lucka) – trzy wzmianki, pojawił się też komentarz: „Paroisse Russe Chlopow”⁶⁸.

W archidiecezji poznańskiej siłą rzeczy spotykamy wzmianki o zborach wyznania augsburskiego, jak w parafii Kościerzyn (województwo poznańskie, powiat kościański)⁶⁹. Parafię Murowana Goślina autor notatki opisuje następująco: „W tej parafii jest więcej dysydentów aniż katolików ponieważ w Kazdach [?] [olendruch] mają swoje szkoły także w miasteczku i we wsi Rakowni”⁷⁰.

Dostajemy też informację, że w parafii Magnuszew (ziemia czerska, powiat warszawski) są „osadzeni Niemcy gospodarze disydenci z Prus przychodni”⁷¹. W parafii Nowe Miasto powiatu pyzdrskiego województwa kaliskiego odnotowano z kolei istnienie nowo zbudowanego kościoła luterańskiego („Krypelu Luterskiego”) i synagogi („Bożnicy żydowskiej”)⁷², o czym już wspomniano. Jak widzimy, nie chodziło tu o obiekty dawne, raczej nawet nowo wznoszone, ale ważne dla lokalnego kleru.

Czasami notatki o zabytkach religijnych mieszczą informacje o założycielach parafii lub klasztorów, co również możemy zaliczyć do wydarzeń pamięci kulturowej. Według Andrzeja Szpocińskiego do miejsc pamięci odnosimy również wytwory kulturowe, zdarzenia; także osoby postrzegane

⁶⁷ Tamże, t. I, k. 169.⁶⁸ Tamże, t. XII, k. 123; 116; 125.⁶⁹ Tamże, t. VII, k. 10.⁷⁰ Tamże, t. VII, k. 150.⁷¹ Tamże, t. IX, k. 244.⁷² Tamże, t. VII, k. 184.

są w potocznej świadomości jako własność określonych grup⁷³. Opis parafii Mszczonów (województwo rawskie, ziemia sochaczewska, powiat mszczonowski) zawiera rozbudowane informacje o wielebnym Stanisławie Papczyńskim (który żył w tym miejscu) oraz o założeniu przez niego zakonu marianów⁷⁴. Mimo że ta informacja nie należy do starych dziejów, a raczej jest odbiciem aktualnych wydarzeń (proces beatyfikacyjny o. Papczyńskiego miał miejsce w 1769 r.), pojawienie się nowego błogosławionego w XVIII w. było bardzo ważnym wydarzeniem dla Kościoła katolickiego w Polsce. Według Petera Buerkego takich wydarzeń było bardzo mało w badanym okresie⁷⁵, prawdopodobnie dlatego lokalny kler uznał tę informację za godną odnotowania. Oprócz tego warto zauważyć, że klasztor ten został oznaczony wg legendy na mapie województwa rawskiego (ryc. 3).

Wymienione powyżej notatki historyczne pozwalają nam sformułować wniosek, że dla kleru w XVIII w. starożytnością były nie tylko dzieje i zabytki dawnych wieków, czasów krzyżackich czy batalii szwedzkich

z XVI–XVII stulecia, ale również bieżące wydarzenia, bardzo ważne dla pamięci historycznej społeczeństwa.

Zagadnienie, czym kierowali się autorzy notatek w wyborze opisywanych obiektów wciąż czeka na rozwinięcie. Czy miał na nich wpływ ówczesny rozwój oświeceniowej myśli historycznej, pozostaje pytaniem otwartym. Jest to tylko sugestia, która pozostawia wiele dalszych pytań i zagadnień dla historyka zajmującego się świadomością historyczną oświecenia.

Podsumowanie

Możemy zatem stwierdzić, że szkice parafialne są nie tylko cennym źródłem dla kartografii, ale i dla rozwoju myśli historycznej wieku oświecenia. Informacja historyczna ze szkiców może stanowić istotne uzupełnienie kwerend w źródłach pisanych i niewątpliwie przyciągnie uwagę historyków zajmujących się aktualnymi teraz kwestiami miejsc pamięci oraz zbiorowej świadomości kulturowej. Powyższe wnioski świadczą, że temat szkiców Karola Perthéesa stanowi obszerne pole do dalszych badań i analiz. ■

Bibliografia – References

Źródła archiwalne

**Instytut rękopisów Biblioteki Narodowej Ukrainy
im. W.I. Wiernadskiego**

Fond I, nr 5975, t. 1–12, „Geograficzno-statystyczne opisanie parafii Królestwa Polskiego”

Źródła internetowe

Katalog obiektów <https://regionwielkopolska.pl/katalog-obiektow/>

Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 7, s. 369, 1886, <http://dir.icm.edu>.

pl/Sownik_geograficzny/Tom_VII/369 [dostęp: 27 września 2024].

⁷³ A. Szpociński, *Sites of Memory*.

⁷⁴ IR BNUW, f. I, nr 5975, t. IX, k. 157.

⁷⁵ P. Buerke, *How to Become a Counter-Reformation Saint*, w: *The Counter-Reformation. The Essential Readings*, red. M. Luebke, Malden (Mass.) 1999, s. 129–133.

Opracowania

- Assmann J., *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*, przeł. A. Kryczyńska-Pham, Warszawa 2008.
- Bartkiewicz K., *Obraz dziejów ojczystych w świadomości historycznej w Polsce doby Oświecenia*, Poznań 1979, s. 277.
- Bartkiewicz K., *Wyobraźnia i historia w polskim Oświeceniu*, w: K. Bartkiewicz, *Mysł historyczna w Polsce nowożytnej a dzieje ziem nadodrzańskich. Zbiór studiów*, wyd. T. Jaworski, Zielona Góra 2001.
- Buczek K., *Kartograf króla Stanisława Augusta. Życie i dzieła*, w: Karol Perthées (1739–1815), *fizjograf pierwszej Rzeczypospolitej. Życie oraz działalność kartograficzna i entomologiczna*, red. J. Pawłowski, Warszawa 2003 (Rozprawy z Dziejów Nauki i Techniki, t. 14), s. 21–134.
- Buczek K., *Perthées Herman Karol*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 25, Wrocław 1980, s. 638–640.
- Buerke P., *How to Become a Counter-Reformation Saint*, w: *The Counter-Reformation. The Essential Readings*, red. D. Luebke, Malden (Mass.) 1999, s. 129–133.
- Butterwick R., *Między oświeceniem a katolicyzmem, czyli o katolickim oświeceniu i oświeconym katolicyzmie*, „Wiek Oświecenia”, 30, 2014, s. 11–55, <https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/10042250/1/Butterwick%20-%20Pawlikowski%20WO%2030%202014%20R.%20Butterwick-Pawlikowski%20Katolicyzm%20a%20Oswiecenie%20text%20accepted.pdf> [dostęp: 25 września 2024].
- Ertman A., *O Memoriale królewskiego kartografa Karola Perthéesa*, „Analecta. Studia i Materiały z Dziejów Nauki”, 15, 2006, 1–2, s. 243–254.
- Halbwachs M., *Społeczne ramy pamięci*, przeł. M. Król, Warszawa 2008.
- Kostkiewiczowa T., *Literatura i historia. O przedstawianiu przeszłości w dramatach drugiej połowy XVIII wieku. Zarys problemu*, w: „Skłócony naród, król niepewny, szlachta dzika”. *Polska stanisławowska w świetle najnowszych badań*, red. P. Ugniewski, Warszawa 2020, s. 61–91.
- Król T., *Ocena wiarygodności części tzw. szkiców parafialnych Karola Perthéesa na przykładzie sieci osadniczej powiatu gostyńskiego*, „Studia Geohistorica”, 10, 2022, s. 53–73.
- Łaskiewicz M., *Co za jedni ci Szwedziska? – stereotypowe widzenie Szweda w polszczyźnie potocznej i w polskiej kulturze ludowej*, „Adeptus”, 2013, 2, s. 17–30, <https://journals.ispan.edu.pl/index.php/adeptus/pl/article/view/a.2013.009/89> [dostęp: 23 sierpnia 2024].
- Nora P., *Between Memory and History. Les Lieux de Mémoire*, „Representations”, 26, special issue: „Memory and Counter-Memory”, 1989, s. 7–24.
- Nora P., *Czas pamięci*, przeł. W. Łuski, „Res Publica Nova”, 23, 2001, 10, s. 134–141.
- Olszewicz B., *Polska kartografia wojskowa. Zarys historyczny*, Warszawa 1921.
- Rutkowski H., *Mapy Perthéesa*, w: *Fundamenta Historiae. Pisma wybrane*, red. M. Słoiński, M. Zbieranowski, Warszawa 2014, s. 269–282.
- Słowikowski T., *Pijarskie podręczniki do nauczania historii w Polsce w XVIII wieku*, „Nasza Przyszłość”, 54, 1980, s. 182–229, http://naszaprzeszlosc.pl/files/tom054_05.pdf [dostęp: 22 września 2024].
- Szady B., *Działalność Michała Jerzego Poniatowskiego na rzecz rozwoju kartografii polskiej*, w: *Kamienie milowe w kartografii*, red. J. Ostrowski, P.E. Wespiański, Warszawa 2013, s. 183–192.
- Szady B., *Mapa województwa lubelskiego Karola Perthéesa z 1786 roku jako źródło kartograficzne i historyczne*, w: *Dawne mapy jako źródła historyczne*, red. B. Konopska i in., Warszawa 2012 (Biblioteka Polskiego Przeglądu Kartograficznego, t. 3), s. 26–35.
- Szpociński A., *Sites of Memory*, „Teksty Drugie”, 2016, 1, s. 245–246, https://rcin.org.pl/Content/64223/WA248_83653_P-I-2524_szpocinski-sites_o.pdf [dostęp: 17 września 2024].
- Wernerowa W., *Ocena ankiet parafialnych jako źródła wiedzy Karola Perthéesa o fizjografii Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*, w: *Karol Perthées (1739–1815), fizjograf pierwszej Rzeczypospolitej. Życie oraz działalność kartograficzna i entomologiczna*, red. J. Pawłowski, Warszawa 2003 (Rozprawy z Dziejów Nauki i Techniki, t. 14), s. 165–192.
- Woźny J., *Pomniki, miejsca pamięci i domeny symboliczne*, w: *Kultura pamięci. Studia i szkice*, red. A. Chlewicka, T. Kowski, Bydgoszcz 2013, s. 11–17. ■

“...Places of Ancient Significance...” in Parish Sketches. Geographical and Statistical Description of the Parishes of the Kingdom of Poland by Karol Perthées, Geographer to His Majesty, as a Historical Source

Summary

The text is based on the analysis of the *Geograficzno-statystyczne opisanie parafiiw Królestwa*

Polskiego z roku 1796 [Geographical and Statistical Description of the Parishes of the Kingdom

of Poland] by the geographer of His Majesty the King Karol Perthées from the end of the 18th century. The article aims to examine the historical aspects of parish sketches, making it the first such attempt. It is emphasized that the concept of “antiquity” discussed later is significantly different from the contemporary one, and, in the author’s opinion, the 18th-century parish descriptions included historical monuments from various epochs of Polish history. The article presents a statistical analysis of historical notes from 12 volumes of the ‘Description’, covering the dioceses and archdioceses of Kraków, Gniezno, Poznań, Płock, and Brest-Litovsk. The author’s analysis of the “places of ancient significance” allowed them to be classified into categories such as castles, burial mounds, trenches, churches,

chapels, figures, etc. The article raises the question of how the discussed objects were presented in Karol Perthées’s maps. In addition, the analysis of the notes raises many questions and hypotheses from the now-popular discourse on cultural memory, which we will try to consider as much as possible. Namely, is it about whether the very emergence of the question of “ancient places” was related to the increasing historical awareness of the late 18th-century elites? Did it affect the awareness of the parish clergy, the authors of the parish descriptions? The conclusions indicate that the parish sketches are not only a valuable source for cartography but also for the development of Enlightenment historical thought. ■

Walentyna Łoś – dr, starszy bibliotekarz Biblioteki Wydziału Filologicznego Uniwersytetu Jagiellońskiego, były pracownik naukowy Biblioteki Narodowej Ukrainy imienia W.I. Wernadskiego w Kijowie. Od 25 lat zajmuje się badaniem historii Kościoła unickiego, jest autorką monografii poświęconej historii Kościoła unickiego na Prawobrzeżnej Ukrainie w końcu XVIII – na początku XIX w. (*Uniats’ka cerkva na Pravoberežnij Ukraini naprikinci XVIII – peršij polovini XIX st.: organizacijna struktura ta kulturno-religijnyj aspekt*, Kiiv 2013) oraz ponad 50 artykułów w ukraińskich i polskich czasopismach. Jest członkiem Polskiego Towarzystwa Badań nad Wiekiem Osiemnastym. Zajmuje się badaniem tożsamości kulturowej i religijnej wiernych Kościoła unickiego w XVIII w. oraz wpływów oświecenia na hierarchię unicką.
(los_v@ukr.net)

Walentyna Łoś – PhD, senior librarian at the Library of the Faculty of Philology of the Jagiellonian University, former research staff member of the Vernadsky National Library of Ukraine in Kyiv. For the past 25 years, she has been researching the history of the Uniate Church; she is the author of a monograph dedicated to the history of the Uniate Church in the Right-Bank Ukraine at the end of the 18th and beginning of the 19th centuries (*Uniats’ka cerkva na Pravoberežnij Ukraini naprikinci XVIII – peršij polovini XIX st.: organizacijna struktura ta kulturno-religijnyj aspekt*; Kyiv, 2013), as well as more than 50 articles in Ukrainian and Polish journals. A member of the Polish Society for Eighteenth-Century Studies. Her research focuses on the cultural and religious identity of Uniate Church followers in the 18th century and the influence of the Enlightenment on the Uniate hierarchy.
(los_v@ukr.net)

Praca naukowa finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą Narodowy Program Rozwoju Humanistyki w latach 2020-2025, nr projektu: 11H 18 0122 87.

